

ПОРТРЕТ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА З БОРОДОЮ

У мистецькій творчості Тараса Шевченка є чимало автопортретів. Окреме місце серед них належить автопортретам з бородою. У статті аналізуються ці автопортрети у контексті відповідного періоду життя і творчості Кобзаря.

Ключові слова: Тарас Шевченко, мистецтво, графіка, автопортрет

В уяві кожного українця, та й не лише українця, до певної міри склався стереотип портретної зовнішності Кобзаря. Образ Тараса Шевченка також творився народом: це погляд з-під брів мудрих, всепроникливих очей, високе чоло та обов'язковий атрибут його зовнішності – пишні, козацькі вуса.

Своєрідна народна ідеалізація, бажання бачити свого Кобзаря саме таким, а не інакшим – явище, гідне подиву та захоплення. А чи таким бачив себе сам Шевченко?

Упродовж тривалого часу він носив бороду. Це зафіксовано в спогадах сучасників, у листах, у щоденнику самого Тараса Григоровича і, що найважливіше, – в автопортретах. Досі в шевченкознавстві цю тему не розробляли. А між тим саме борода, як це не парадоксально, змогла б з'ясувати дещо не відоме з життя і творчості Кобзаря. Зрозуміло, що величина бороди залежить від часу, затраченого на її ріст, а це в свою чергу може допомогти в точнішому датуванні деяких творів і епізодів біографії.

Відомо, що автопортрет Шевченко малював у часи найбільш активної поетичної праці, в часи поворотів його крутосхилої долі. Ще рельєфніше така закономірність проявляється в автопортретах з бородою. Адже вже саме бажання (чи то необхідність) відростити чи зголити бороду з'являється в особливі моменти життя, пов'язані, як правило, зі зміною не стільки зовнішніх обставин життя, як перемін внутрішніх.

Потреба носити бороду, очевидно, постала перед Тарасом за молодих літ. Доказом цього є жартівливий начерк близького товариша Шевченка – Штернберга, з яким юний Тарас вчився в Петербурзі. «Замість чаю побрилися» називається начерк, виконаний в 1840 році. Шевченкові було тоді неповних 26. Сам Штернберг згодом став переконливим бороданем. Шевченко ж перестав

голити бороду, коли після Петербурга зустрівся з уярмленою Батьківщиною. Ця зустріч зірвала з очей поета завісу романтичності.

Образу Шевченка цього періоду, періоду «Трьох літ», відповідає автопортрет 1845 року, виконаний чорним олівцем у селі Потоках. Внутрішні зміни позначилися на зовнішності мистця: став вищим лоб, порідшало волосся, з'явилась молода борідка, яка гарно окреслює овал обличчя. Згодом на сторінках рукописної збірки «Три літа» малює він кілька шаржованих автопортретів. Там художник зображує себе в профіль з чітко промальованою бородою, в чорній оксамитовій шапочці, яку примусила його носити перенесена в кінці 1845 року хвороба. Про це є спогади Олександра Афанасьєва (Чужбинського) [1; 106].

У тому ж 1845 році виконаний ще один автопортрет, який на жаль, не зберігся. З цього автопортрета Шевченко в 1860 році зробив прекрасний офорт «Автопортрет зі свічкою». Цей твір незвичайний. Полум'я свічки, яку тримає поет, вириває з темряви його молоде обличчя. В цьому офорті для посилення світлотіньового ефекту вже досвіченому майстру грав'юри в пригоді стала все та ж борідка. Контрастуючи з нею, освітлене обличчя теж немов випромінює світло. Можна лиш здогадуватися, з яким щемом у грудях повертався в свою юність передчасно постарілий Кобзар.

Творчі та життєві плани Шевченка після закінчення Петербурзької академії мистецтв були раптово обірвані: донос провокатора (5 квітня 1847 року), арешт, конфіскація творів. А тоді заслання рядовим солдатом в Оренбург із забороною писати й малювати. Жорстокий удар долі поет і митець сприйняв болісно. Переживання, пов'язані зі слідством, допитами, виснажлива дорога не могли не позначитися на його здоров'ї і зовнішності. Вже через рік після арешту, в травні 1848 року, Шевченко мав велику поважну бороду. Тарас Григорович згадує один кумедний випадок у своєму «Щоденнику». Під час Аральської експедиції Шевченко потрапив у товариство уральських козаків. «Уральці, увидев меня, – пише Кобзар, – с широкою, как лопата, бородою (підкреслення моє – В.Л.) тотчас смекнули, что непременно мученик за веру, донесли тот час же моему командиру, эсаулу Чарторогову. А тот, не будучи

дурак, зазвал меня в камыш да бац передо мной на колени. – Благословите, – говорит, – батюшка... Я тоже, не будучи дурак, смекнул в чём дело, да и хватил самим раскольничьим крестным знаменем. Восхищённый эсаул облобызал мою руку и вечером задал нам такую пирушку, какая нам и во сне не приснилась».

Після цього казусу, вже зголивши бороду, Шевченко ще якийсь час сприймався солдатами і командирами як пастир-мученик. Йому навіть пропонували гроші за благословення і, як далі пише поет у «Щоденнику»: «Чтобы не нажить себе хлопот с этими седыми беспримерными дураками, я поскорее оставил укрепление и уже аккуратно, каждую неделю два раза, брею себе бороду». Відомості про перебування Кобзаря в Раїмському укріпленні взимку 1849 року надзвичайно скупі. Є лише одна стаття Д.Клеменсова «Кое-что из жизни Шевченка в Раиме» від 31 грудня 1890 року у харківській газеті «Южный край», де описана сцена зустрічі прапорщика Нудатова з Шевченком в Раїмі: «Мене вразила якась дивна незграбна постать..., що рішуче виділялась серед оточуючого військового люду. На моє запитання, хто це, один з офіцерів відповів, що це знаменитий поет Шевченко, відданий у солдати в якійсь політичній справі. – У солдати? Чому ж він не в формі і з бородою? – Та що ви, йому й без того гірко!»

1850 року прапорщик Ісаєв доносить, що рядовий Шевченко, порушуючи заборону монарха, пише і малює. Після арешту та слідства поета відправляють до Новопетровського укріплення. На автопортретах цього періоду – печать тривоги і страждання, є кілька автопортретів з бородою. Два з них, датовані 1851 роком, дуже схожі між собою. Відома сепія Шевченка «Серед товаришів» теж датується 1851 роком. Але якщо уважно придивитись тут до Шевченкової бороди, то видається вона дещо меншою, аніж у згаданих вище автопортретах; це у свою чергу може означати, що ця трифігурна композиція виконана раніше. У науковому шевченкознавстві існує багато проблематичних питань щодо атрибутики творів Шевченка. Наприклад, дослідники мають певні розбіжності щодо часу виконання роботи «Шевченко серед товаришів», автопортретів, які датуються 1851 роком. Деякі дослідники творчості Кобзаря доводять, що ці роботи слід датувати 1853 роком. Причому одним з основних аргументів є

зовнішність поета, тобто його борода, довжина якої на цих роботах приблизно однакова.

Під час заслання на Мангишлак Тарас Григорович бере участь у Каратауській експедиції (липень-серпень 1851 року). Про неї згадував у листі Броніслав Залеський, товариш Шевченка по заслання: «В часи тої мандрівки Шевченко зробив для мене чорною крейдою свій портретик, ...замість дзеркала послугувався артист збанком з водою, бо іншого дзеркала не мали ми в степу. Не було також ані бритви, ані цирюльника, і для того носили ми бороди, хоч властиво оба ми були солдати» [2; 45-46].

Ще одна згадка про портрет Шевченка з бородою є в М.Білозерського, який писав, що «у І.І.Білозерського зберігається власноручний портрет Шевченка в туші чи сепією, прикметний тим, що зображує Тараса з бородою» [2; 168].

Повертаючись з заслання Каспійським морем, через Астрахань, поет зупинився у Нижньому Новгороді. В листі до І.С.Ускова від 12 листопада 1857 року Шевченко пише: «Мне здесь пока хорошо. Нижегородская аристократия принимает меня радушно и за работу платит, не торгуясь, 25 рублей серебром за портрет, нарисованный карандашом. Деньги у меня есть. Костюм себе построил первого сорта, начиная с голландского белья и вдобавок запустил бороду – настоящее помело». Без сумніву, цей факт Шевченко підкреслив не випадково. Носіння бороди тоді вже було не вимушеним, як скажімо, в експедиціях на заслання, а особистим бажанням. Звичайно, ковтаючи спраглими устами волю, художник захотів змалювати себе в такому вигляді.

Те, що Кобзареві була до вподоби борода, переконливо свідчать шедеври портретної графіки Шевченка – «Автопортрет» 1857 року, подарований Михайлові Щепкіну та «Автопортрет» 1858 року, так званий «Каторжний портрет», подарований Михайлові Лазаревському.

Кожен з цих автопортретів – твір мистецтва, та водночас важливий документ біографії митця. В Нижньому Новгороді відбулася зворушлива зустріч поета з відомим актором М.С.Щепкіним, який, незважаючи на вік і відстань, приїхав побачитися з Кобзарем. Шевченко йому подарував

прекрасний олівцевий автопортрет з дарчим написом: «Михайлу Семеновичу Щепкину на память 24 декабря 1857». Портрет закомпоновано в овалі, дещо похилена голова бородатого поета ніби у легкому вдячному поклоні. Виразно намальовані очі, зворушливі й невимовно сумні, немов наповнені слізьми, і художник зібрав усю силу волі, аби їх не зронити. Фон темний, аж чорний, як роки муштри і страждань, що вже були за плечима. Особливо теплими були стосунки цих двох великих людей, тому Шевченкові було не байдуже, як він буде зображений на цьому автопортреті. І власне зображення на ньому максимально відповідало внутрішньому стану поета, естетичним вимогам до своєї зовнішності.

Окрилений таким творчим досягненням, Шевченко через кілька днів знову розпочинає роботу над автопортретом з бородою. На початку січня 1858 року портрет був завершений. Не менш вдалий за попередній, цей автопортрет проте, психологічно інший. Давно помічено, що в ньому домінує філософське начало, що образ художника тут виростає до масштабів пророка, старозавітного Мойсея, який не дав згинутися своєму народові. Шевченкові вдалося передати не тільки портретну схожість, а й відтворити складне поєднання думок і почуттів. Цей автопортрет вражає проникливістю Кобзарєвого погляду чи ненайбільше серед інших автопортретів.

«В цьому портреті, – як відзначає Марієтта Шагінян, – є дивна риса: і в погляді, і в бороді, і в постаті щось нагадує типовий портрет людини епохи Відродження, вченого, астронома, мислителя, мученика!». Вишукана пластика обличчя і бороди, своєрідне Шевченківське світло, органічне злиття суто індивідуального та максимально узагальненого при допомозі лише чорного та білого олівця підносять цей малюнок до найкращих творів в мистецькій спадщині Кобзаря.

Розуміючи, наскільки вдалим є портрет, Шевченко з Нижнього Новгорода передає його до Петербурга Лазарєвському з проханням замовити чотири примірники фотокопій, які б він міг подарувати нижньоновгородським друзям. У сврєму «Щоденнику» за 19 лютого 1858 року Шевченко згадав про надіслані йому з Петербурга чотири фотокопії. Наступного дня один екземпляр, за

словами Шевченка, «нерукотворного образу» поет подарував М.А.Дороховій. Згодом Лазаревський замовив у фотографа ще 50 фотокопій автопортрета, пояснюючи Шевченкові: «Багато є охочих, бажаючих і таких, що молять у мене твого автопортрета, і вирішив замовити їх 50 штук, щоб продавати... Ти, друже, ласкавий будь, не сердься на мене за це добре діло не для тебе, а для інших: гроші грошима, але головне, не варто відмовляти такій теплій, щирій просьбі про твій портрет усім, хто душевно любить тебе» [3; 130]. Ось так, старанням Лазаревського, портрет бородатого Кобзаря набув широкої популярності.

Аргументація Лазаревського була переконлива. І Шевченко пише в листі до нього від 22 лютого 1858 року з Нижнього Новгорода: «Спасибі тобі, друже мій єдиний, за все і за вся. Добре єси зробив, що заказав 50 штук пом'янутого образу, нехай поки що земляки дивляться хоть на сей облик бородатого кобзаря свого».

Ще одним підтвердженням того, що Шевченко вирізняв з-поміж інших своїх портретів саме цей, є той факт, що Тарас Григорович один з таких «бородатих портретів» відправив С.Т.Аксакову, до якого ставився з глибокою повагою та пошаною. В листі до нього від 25 квітня 1858 року, вже з Петербурга, Шевченко пише: «Я сердечно рад, что вы остались довольны моим бородатым полицием. Это фотографический снимок с рисунка мною самим сделаного, почему и показался он вам подрисованным».

Цікаво, що цим знімкам надавали форму овала. Потім наклеювали їх на цупкий картон, а щоб надати фотографії і картону якоїсь цілісності, навкруги робили три чорні концентричні лінії, що повторювали овал знімка. Можливо, що це робив сам Шевченко, як і дарчі написи на картоні під знімком.

Шевченко носив бороду не лише в Нижньому Новгороді, але і в Москві, де зупинився у Щепкіна по дорозі в Петербург. Якийсь час був бородатим Шевченко і в Петербурзі. Та, очевидно, маючи намір одружитися, він наважився зголити свою бороду, аби виглядати молодшим. Тоді основною мрією Шевченка була сім'я, але, як відомо, ця мрія не здійснилася.

В останні місяці життя Кобзар, незважаючи на погане здоров'я, активно працює над офортом. Портрети Шевченка в кожусі та високій смушевій шапці

широко відомі з фотографій, репродукцій та численних живописних творів. В той же час, офортний автопортрет Шевченка 1860 року, на якому Кобзар в кожусі та шапці зображений з бородою, менш відомий. Виконано цей офорт за фотографією, зробленою наприкінці березня 1858 року, його можна датувати не пізніше 4 квітня 1860 року. Ретельно опрацювавши обличчя, бороду, шапку, частину кожуха і тло довкола голови, Шевченко вільно, в начерковій манері намітив решту одягу й покладену на коліно руку.

В останні свої роки Тарас Григорович створив десяток автопортретів, на більшості з них Кобзар з бородою. Не зайвим буде згадати, що й брати Тараса Григоровича – Йосип, Микита, Варфломій та дядько Григорій Євстратович Шевченко, дід Т.Г.Шевченка по батькові – Іван Андрійович Шевченко й інші близькі і далекі родичі нашого Кобзаря носили бороди.

Отже, Тарас Григорович Шевченко, наш геніальний Кобзар, був і бородатим, хотіли б ми цього чи ні. Не маючи на меті змінити усталене, шанобливе уявлення про Кобзарів портрет, хотілося б, щоб це уявлення не перетворилось на іконографічний канон.

Література:

1. Спогади про Шевченка. – К., 1958.
2. Спогади про Т.Шевченка. – К., 1982.
3. Листи до Шевченка. – К., 1962.